

مدارس قدیم قم

-۷-

مدارس قم در دوره قاجاریه

مدرسه فتحعلی شاه :

همچنانکه پیش از این گفته شد در دوره صفویه زائر پیش از ورود به صحن مطهر حضرت فاطمه معصومه (ع) از سه بنای متصل و پیوسته به یکدیگر عبور می نموده است (۱) . این سه بنا را فتحعلی شاه قاجار در میان سالهای ۱۲۱۳ و ۱۲۱۸ ویران ساخته ؛ و به جای آن دو بنای جدید بنیان نهاد . یکی از این دو بنا که پیوسته به صحن عتیق بوده ، و به جای مدرسه سابق آستانه بنیان گردیده بوده است ، همان است که اکنون به نام قدیم خود « مدرسه فیضیه » خوانده میشود (۲) .

خصوصیات بنای فتحعلی شاهی را چنین نوشته اند که د ۷۵ ذرع طول

۱- تاورنیه ، ص ۱۳۷-۱۳۸ . شاردن ، ج ۳ ، ص ۶۲-۶۵ . کادری

ص ۵۴-۵۵ .

۲- بنگرید به ناسخ التواریخ قاجاریه ، ص ۴۸ (: فرمان رفت تا

مدرسه جدید معروف به فیضیه را بنیان کردند ..) .

و ۵۰ ذرع عرض داشته ، و مشتمل بر ۴۰ حجره تحتانی و ۴ ایوان رفیع (۱) و ۱۲ غرفه و حوض مربع ۱۲ ذرع در ۱۲ ذرع و دوجنوب آب با طول ۱۲ و عرض ۳ ذرع بوده است . . (۲) همه کتابهایی که در دوره قاجاری نوشته شده ؛ و به شرح حال و مآثر و آثار شاه مزبور پرداخته اند ، از این اثر او یاد نموده اند (۳) .

میرزا محمد صادق ناطق اصفهانی - شاعر معروف عهد قاجاری - قصیده‌ای در ماده تاریخ بنای این مدرسه سروده که طبق معمول او هر مصرع آن ماده تاریخ اتمام بناست . متن قصیده در جاهای دیگری نقل شده (۴) ؛ و از این رو از آوردن آن در این بحث خودداری میشود . فتحعلی خان صبا - ملك الشعرا - نیز دو قصیده در وصف بنای مزبور سروده است که یکی از آن دو با مطلع :

دست قدرت تا به دهر این هفت منظر بر کشید

چرخ را کی این چنین در حلیه و زیور کشید

و مقطع :

۱- سه ایوان از این جمله در شمال و شرق و غرب مدرسه قرار دارد ، و چهارمی سردر ورودی آن از طرف دارالشفاء است . بنای ایوان جنوبی مدرسه از شاه طهماسب صفوی است .

۲- مختار البلاد : ص ۱۵۶ - چاپ دوم - .

۳- از باب نمونه : روضة الصفاى ناصرى ، ج ۱، ص ۱۰۶ (: بنای مدرسه و دارالشفاء ...) . ناسخ التواریخ قاجاریه ، ص ۴۸ . زینت المدایح ، نسخه خطی - در شرح مآثر فتحعلی شاه - . جنة النعیم حاج ملا باقر واعظ کجوری ، ص ۴۵۹ - چاپ ۱۲۹۶ - .

۴- از جمله در ریحانة الادب ، ج ۴، ص ۱۵۷-۱۵۸ . ماده تاریخ ها

همه ۱۲۱۷ است .

چون تمام این چارایوان شد به تاریخش خرد
زد رقم «این چار ایوان سر بکیوان بر کشید»

۱۲۱۸

در کتیبه های سه ایوان شمالی و شرقی و غربی مدرسه ، و دیگری
با مطلع :

یارب این چرخ است یا عرش برین
یا همایون قصر دارای زمین

و مقطع :

زد صبا از بهر تاریخش رقم کاسمان دیگر است این سرزمین

۱۲۱۷

در کتیبه شاه نشین مدرسه - که اکنون مخزن کتابخانه فیضیه است -
ثبت افتاده است .

و چون قصیده نخستین در دیوان چاپ شده او (۱) ، و قصیده دوم در
چند جای دیگر (۲) آمده ، از نقل آن دو نیز - که تکرار مکرر خواهد بود -
در این بحث خودداری میشود .

درس در ورودی مدرسه از جانب دارالشفاء - بالای کتیبه کمر بندی که
محتوی چهار بیت می باشد - قطعه سنگ کبود رنگ کوچکی نصب است و
این دو بیت بر آن خوانده می شود :

در روضه معصومه شهنشاه فلک جاه

بنهاد بنا مدرسه ای دلکش و دلخواه

۱- چاپ کتابفروشی اقبال ، ۱۳۴۱ - به اهتمام محمد علی نجاتی -

ص ۸۴ تا ۸۶ .

۲- از جمله : مختار البلاد ، ص ۱۵۷-۱۵۹ . انجمن فروزان ، ص

۱۳۵ - ۱۳۷ .

تاریخ بنایش چو ز ارباب سخن خواست

بنوشت صبا مدرسه فتحعلی شاه

۱۲۱۳

بنای فتحعلی شاهی با تغییرات و تعمیرات و اضافاتی که در نیم قرن اخیر به وسیله زعمای گذشته و معاصر حوزه دینی قم در آن انجام پذیرفته است ، تاکنون باقی است .
مدرسه مادر شاه:

مهدهعلیا جهان خانم همسر محمدشاه و مادر ناصرالدین شاه قاجار - که برای خود بقعه‌ای در کنار بقعه محمد شاه در صحن عتیق آستانه مقدس قم بنیاد نهاده ، و پس از وفات - به سال ۱۲۹۰ ق - در همانجا به خاکسپرده شده است - مدرسه‌ای در قسمت غربی صحن عتیق ، متصل به بقعه خویش بنا نموده بود که پنجره نورگیر بقعه‌اش به صحن آن باز می‌شد .
 این مدرسه «مدرسه مادرشاه» نام داشت و راهرو آن در زاویه جنوب غربی صحن عتیق واقع بود . پس از بنای مسجد اعظم مدرسه مزبور تخریب و محل آن جزء صحن مسجد شده ؛ و راهرو آن نیز ضمیمه بنای جدید مسجد بالاسر گردیده است .

مدرسه حاجی ملا محمد صادق :

حاج ملا محمد صادق قمی از علماء و فقهاء بزرگ قرن سیزدهم قم بوده است . میرزا علی اکبر فیض - در تاریخ خود - درباره اومی نویسد که:
 «جامع علوم و بارع همه فنون است . چنانکه در هر يك از فنون کمال و رسوم افضال او را قده معلی بود . و در اوائل جوانی رخت به اصفهان کشید . قریب ۱۰ سال به تکمیل علوم مقدمات و ریاضی و کلام و علوم دیگر اشتغال داشت . پس از آن روی به نجف اشرف کرد و در حوزه درس حجة الاسلام شیخ محمد حسن صاحب جواهر الکلام فقه و اصول را تکمیل فرموده ؛ مجازاً مراجعت نمود . فیصل حکومت شرعی این بلد منوط به قلم ایشان بود ، تا در سنه

۱۲۹۸ به دارچنان خرامیده (۱).

صاحب **مختار البلاد** در این باره می‌افزاید که: «غالب تلمذش در اصفهان نزد مرحوم حاج شیخ محمد تقی اصفهانی صاحب حاشیهٔ معالم بود. و قریب هفت سال در نجف به تکمیل میانی فقهی اشتغال داشت. سپس به قم آمده، حدود چهل سال حکومت شرعی این شهر را او بود تا در ماه شوال سال ۱۲۹۸ در گذشت. و در مقبرهٔ شیخان قم مدفون گردید.

جنابش در تبحر علوم خاصه ادبیات در عصر خود ممتاز بوده، و همچنین در کثرت حفظ. چنانچه اغلب مقامات حریری را محفوظ بوده، و در سحلات خود به مناسبت می‌نکاشته، و نماز استسقای ایشان هم خود در قم مشهور و برالسنه و افواه مذکور است که هنوز اهالی از اصلی به منازل خود نرسیده غریق رحمت الهی گردیدند (۲).

اعتمادالسلطنه نیز در **المآثر و الآثار** می‌نویسد: «حاج ملا صادق قمی معنهدی فحل بود و از مشایخ بزرگ شیعه بشمار می‌آید. در اخبار و آثار تتبعی کامل و استقرائی شامل داشت. از متفردات او آنکه چیدن موی ریش را از بیخ - به حدی که شیبه تراشیدن هم باشد - منع نمی‌فرمود (۳) - عطرالله تربته (۴).

میرزا آقاخان صدر اعظم نوری در دورهٔ صدارت خود مدرسه و مسجدی

۱- تاریخ قم فیض - تألیف به سال ۱۳۰۳ ق - ص ۳۲ نسخهٔ خطی منحصر آن که در قم موجود است.

۲- مختار البلاد، ص ۲۷۰ - چاپ دوم -

۳- از متفردات او نیست، چه فقیه فحلی چون میرداماد - در گذشته به سال ۱۰۴۱ - نیز در رسالهٔ «شارح النجاة» خود فتوی داده است که تراشیدن ریش مکروه، و طول آن (علی القاعده بیش از یک قبضه) حرام است - ذریعه، ج ۱۳، ص ۵. بلکه از ظاهر عبارت مرحوم فیض کاشانی در وافی (مجلد اول، جزء چهارم، ص ۹۹، ص ۲۴ و ۲۵) و صاحب حدائق (ج ۵ چاپ جدید ص ۵۶۱) که هر دو نوشته‌اند **جمعی از فقهاء فتوی** به حرمت داده‌اند... مطالب دیگری استفاده میشود که جای ذکر آن نیست.

۴- المآثر و الآثار، ص ۱۵۳.

برای ابن عالم جلیل در نزدیکی خانه او در محله گذرقاضی قم بنا نهاده است (۱) مدرسه مزبور در دوطبقه ، با ایوانی رفیع در جانب غربی بنا می باشد بر سنگ نبشته سردر بنا - که اکنون بر دیوار راهرو ورودی مدرسه نصب است چنین نوشته شده :

در زمان دولت روز افزون ملاذ السلاطین و ملجأ الخواقین السلطان بن السلطان بن السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان المؤید المنصور قانع الاشرار والشور ابوالمظفر ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملكه و سلطانه بواسطه دوام دولت ابد آیت اعلی حضرت قدر قدرت عالمیان پناه **این خجسته مسجد دلکش را جناب جلالتمآب ... نصاب غوث الاسلام والمسلمین كهف الدنيا والدين معنی دانش و آگاهی امین اعلی حضرت ظل اللهی شایسته مسند صدارت فخرام كان كرم محرم اسرار شاهنشاه عالمیان پناه قواماً للمجد والدولة والاقبال نظاماً للشوكة والابهة والاجلال اشرف ارفع امجد اكرم ميرزا آقاخان نوری اعتماد الدولة العلية العالیة صدر اعظم اعظم لازالت رأیات اجلاله مرفوعة بنا فرمود و بر كافه مسلمین وقف عام نمودند كه جميع شیعة اثنی عشریة در او بعبادت و در حجرات آن بتحصیل علوم مشغول باشند. حرر فی شهر جمادی الثانیه كتبه العبد المذنب محمد الكلبایكانی ۱۲۷۲ ، حاج محمد رشیدخان بیكدلی متخلص به **اخگر** فرزند حسینعلی بیك شرر و نواده لطفعلی بیك آذر - صاحب آتشكده - كه از شعراء و خوش نویسان دوره ناصری بوده است - قصیده ای درباره بنای این مسجد و مدرسه با مطلع :**

در زمان شهریار تاجدار تاج بخش

آنكه ذات بیهمالش پادشاهی را سزا

و مقطع :

از پی تاریخ این فرخ بنا كلکش نگاشت

صدرا مجد را مبارك باشی ای نیکی بنا

۱۲۷۳

سروده است كه بالای كتیبه كمر بندی ایوان مدرسه بر كاشی نوشته و نصب شده . متن قصیده مزبور به صورت كامل در مقدمه دیوان شرر - كه جدیداً در رقم به چاپ رسیده است - نقل شده (۲) و به همین جهت از آوردن آن در این بحث خودداری می شود .

(ناتمام)

۱- مرآت البلدان ، ج ۴ ، ص ۱۱۵ - ذیل كلمه جامع قم - .

۲- صفحات «نب» و «نج» .